

קולות יהודיים ברפובליקה האסלאמית של איראן

ליאור שטרנפלד

"המשפחה חלמה בלילה על הארץ זבת החלב והדבש, אבל רצתה להתעורר בבוקר בטהראן".¹

בזמן כתיבת שורות אלו איראן וישראל נתפסות בדעת הקהל המקומית והעולמית כאויבות מרות. איומים על השמדה הדדית, מלחמות פרוקסי, והאשמות בהפרת זכויות שיטתית נהפכו דבר שבשגרה. איראן מואשמת תכופות גם באנטישמיות מובנית הנטועה לכאורה באסלאם משחר הימים. משום כך קשה במיוחד לתפוס את פשר קיומה של החוויה היהודית במרחב האיראני-מוסלמי.² כיצד אפוא אפשר להסביר את היותה של איראן בית לקהילה היהודית הגדולה ביותר במזרח התיכון מלבד ישראל? על רקע תיאורים אלו, ועל רקע התפיסה של ישראל ומדיניותה כלפי יהודי איראן, במאמר זה אבקש לבחון מחדש את סוגיית הקיום היהודי באיראן לאחר מהפכת 1979, ולאתגר הנחות רווחות בדבר ההווה היהודית במדינה זו. במשך שנים ארוכות נטתה הספרות המחקרית לבחון את יהודי המזרח התיכון דרך פריזמה צרה של קיום תמידי כבני חסות נחותים. מחקרים אלו בחנו את ההיסטוריה היהודית כמובלעת נפרדת, מחוץ להקשר של חברת הרוב או של המיעוטים האחרים, ולכן התמונה ששיקפו הייתה תמיד עגומה למדי.³ דוגמה קלאסית לכך בהקשר האיראני הוא ספרו של חביב לוי, שנכתב במקור בפרסית בשנת 1961, ומספר את תולדות היהודים באיראן מגלות בבל ועד 1961.⁴ ספר זה שימש (ועודנו משמש) מקור מרכזי לקהילת חוקרי איראן בעולם.

- 1 Roya Hakakian, *Journey from the Land of No: A Girlhood Caught in Revolutionary Iran* (New York: Three Rivers Press, 2006), 52
- 2 Katajun Amirpur, "Iran's Policy towards Jewish Iranians and the State of Israel. Is the Present Iranian State Islamofascist?", *Die Welt Des Islams* 52 (2012): 370-399; Reza Zia-Ebrahimi, *The Emergence of Iranian Nationalism: Race and the Politics of Dislocation* (New York: Columbia University Press, 2016), 153-161
- 3 על שאלת ההקשר בכתיבה ההיסטורית ראו את מאמרו הקלאסי של סאלו בארון על גטו ואמנציפציה: "Ghetto and Emancipation: Shall We Revise the Traditional View?", *The Menorah Journal* 14 (1928): 515-526
- 4 חביב לוי, **תאריח"י יהודי איראן** (תהראן: ברוכים, 1960-1956 [1339-1334]). המהדורה האנגלית של הספר כוללת את תקופת מהפכת 1979 בשינויים מעטים מאוד מהמקור. וראו Ḥabīb Levī, *Comprehensive History of the Jews of Iran: The Outset of the Diaspora* (Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 1999)

תולדות היהודים מסופרות בו דרך פרעות וצווים נגד יהודים ואירועים אחרים בעלי אופי אנטישמי. מלבד זאת, לפי הנרטיב של לוי, ליהודים באיראן היו הצלחות מעטות מאוד ומעט תקופות של שגשוג.

כמו מאפייני ההיסטוריוגרפיה הכללית הוותיקה של יהודים בעולם המוסלמי, חקר יהודי איראן מאופיין אף הוא בשלילת האותנטיות של קולות יהודיים שאינם עולים בקנה אחד עם נרטיבים לאומיים ציוניים, או נרטיבים המתארים קיום יהודי מורכב לצד חברת הרוב המוסלמית.⁵ אומנם בהיסטוריוגרפיה של יהודי המזרח התיכון וצפון אפריקה חלו שינויים בעת האחרונה. המחקרים החדשים בוחנים מחדש את קורות הקהילות היהודיות מנקודת מבט הרואה בהן חלק מהחברה שבה הן התקיימו ומעריכה את זיקות הגומלין המורכבות שהיו בין יהודים לאוכלוסיות הרוב.⁶ עם זאת, בשדה המחקר של איראן מתעכבת המגמה הזאת. אני מעריך כי אחת הסיבות המרכזיות להיעדר חשיבה רוויזיוניסטית בהקשר של יהודי איראן, היא הדומיננטיות של העוינות שבין ישראל לאיראן והשלכתה על ההיסטוריה ועל ההווה של יהודייה. אי לכך ממשיכה ספרות המחקר להתמקד במתיחות בין ישראל לאיראן ובאנטישמיות שעודנה קיימת בתרבות האיראנית,⁷ מבלי לעסוק בתופעות אחרות, ואף מנוגדות, שהגדירו את יחסי

- 5 דוגמאות להיסטוריוגרפיה של היהודים בעולם האסלאם, המדגישה בעיקר רדיפות, גירושים ואנטישמיות, ראו Martin Gilbert, *In Ishmael's House: A History of Jews in Muslim Lands* (New Haven, CT: Yale University Press, 2011). ספר זה תורגם גם לעברית: מרטין גילברט, *באוהלי ישמעאל: תולדות היהודים בארצות האסלאם*, תרגמה לבנה זמיר (תל אביב: כנס הפקות, 2013); שמואל טריגנו (עורך), *סוף היהדות בארצות האסלאם* (ירושלים: כרמל, 2018).
- 6 ראו, למשל, Joel Beinin, *The Dispersion of Egyptian Jewry: Culture, Politics, and the Formation of a Modern Diaspora* (Berkeley: University of California Press, 1998); Orit Bashkin, *New Babylonians: A History of Jews in Modern Iraq* (Stanford: Stanford University Press, 2012); Orit Bashkin, *Impossible Exodus: Iraqi Jews in Israel* (Stanford: Stanford University Press, 2017); Julia Phillips Cohen, *Becoming Ottomans: Sephardi Jews and Imperial Citizenship in the Modern Era* (New York: Oxford University Press, 2014); Michelle U. Campos, *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early Twentieth-Century Palestine* (Stanford: Stanford University Press, 2011); Alma Rachel Heckman, "Multivariable Casablanca: Vichy Law, Jewish Diversity, and the Moroccan Communist Party", *Hespéris-Tamuda* 5 (2016): 13-34; Alma Rachel Heckman, "Jewish Radicals of Morocco: Case Study for a New Historiography", *Jewish Social Studies* 23 (2018): 67-100; Aomar Boum, *Memories of Absence: How Muslims Remember Jews in Morocco* (Stanford: Stanford University Press, 2013).
- 7 Hamid Dabashi, *Iran: A People Interrupted* (New York: The New Press, 2007), 150-151

הרוב עם המיעוט היהודי באיראן. ספרות זו מוסיפה לייצר היסטוריוגרפיה שטחית, שלפיה יהודי איראן יכולים לחיות במדינתם רק כבני חסות מושתקים ומדוכאים. בעקבות גיאטרי צ'קרוורטי ספיבק (Spivak), אשאל "כלום יכולים היהודים לדבר?"⁸ שכן מאז המהפכה האסלאמית הוצגו יהודי איראן במקרים רבים כמיעוט המתקיים במצב של אנוסים חדשים או של תקיה – הפרקטיקה השיעית המתירה למאמין להסתיר את אמונתו כדי להישמר מסכנת חיים.

דרך ניתוח כתביהם של מנהיגים יהודים באיראן בפרסומים רשמיים של הקהילה היהודית, וכתבים על יהודי איראן בספרות המחקר ובעיתונות הפופולרית, אנסה לחשוף קולות שנשמעו בתוך הקהילה (לצד קולות אחרים), אך לא הושמעו במחקר ובשיח הרווח על יהודי איראן. דרך קריאה במקורות חדשים, מאמר זה יקרא תגר על שלילת הסוכנות ההיסטורית מיהודי איראן, המעמידה אותם במצב מתגונן תמידי כלפי בני ובנות מולדתם המוסלמים. תחילה אבחן בקצרה את התמורות שחלו במעמד היהודים באיראן במחצית השנייה של המאה העשרים, עד מהפכת 1979, על רקע היחסים בין ישראל לאיראן. לאחר מכן אבחן את פעילותם של יהודים במהפכה, ומיד אחר כך את התאקלמותם ברפובליקה האסלאמית ואת הסתגלותם למפעל בינוי האומה של איראן הבת־המהפכנית. לבסוף אתמקד בשתי נקודות מפנה בתקופות נשיאותם של מחמוד אחמדינז'אד (2005-2013) ושל חסן רוחאני (נבחר 2013). המקורות המרכזיים שאעשה שימוש בהם הם השבועון תמוז (התפרסם 1979-1986), שהיה הפרסום הרשמי של אגודת האינטלקטואלים היהודים האיראנים (שהיו להנהגת הקהילה משנת 1978), והעיתון אופק בינה (המתפרסם בתדירות משתנה אך ברצף משנת 1999). אלו נחשבים לפרסומים המרכזיים של הקהילה היהודית, ויש מידה לא מבוטלת של המשכיות ביניהם מבחינת צוות הכותבים, העורכים ומדיניות המערכת.

מאוהב לאויב: יהודי איראן ומערכת היחסים בין ישראל ואיראן

עד מהפכת 1979 נע מספר היהודים באיראן בין 80,000 ל-100,000. בעקבות הגירת השכבות החלשות והעניות ביותר של יהודי איראן לישראל בסוף שנות הארבעים ובראשית שנות החמישים של המאה העשרים והשתלבות היהודים שנשארו באיראן במעמד הביניים העירוני החדש, במיוחד במחצית השנייה של המאה העשרים, עברה האוכלוסייה היהודית תמורות מרחיקות לכת. מאז המהפכה בשנת 1979, שהובילה לשינויים קיצוניים באורח חייהם של כל תושבי איראן, השתנתה הדרך שבה הובנה

8 גיאטרי צ'קרוורטי ספיבק, "כלום יכולים המוכפפים לדבר?", בתוך קולוניאליזם והמצב הפוסטקולוניאלי, ערך יהודה שנהב (תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר, 2004), 135-185.

אפשרות חייהם של יהודים באיראן. עד הדחתו של השאה אפשרה הברית הקרובה בין ישראל לאיראן לרבים לחשוב שאיראן היא חברה מודרנית שקהילות יהודיות חיות בה כבכל חברה מודרנית-מערבית, אולם לאחר המהפכה האיראנית, ועם ניתוק היחסים בין איראן לישראל, נעשה הקיום היהודי באיראן לכמעט אוקסימורון.⁹

בשלושת עשורי הקרבה הדיפלומטית האינטימית עם איראן המלוכנית השתנה יחסם של ישראלים לקיומם של יהודי איראן במולדתם מן הקצה אל הקצה. בשנים הראשונות לאחר קום מדינת ישראל עמלו שליחיה (במידה משתנה של הצלחה) לרשום יהודים רבים ככל שאפשר להגירה-עלייה לישראל. רוב היהודים שהיגרו לישראל בשנים 1948-1953, היו העניים יותר, בעיקר מי שבאו מהקהילות המרוחקות גאוגרפית מן הערים הגדולות.¹⁰ זמן קצר לאחר מכן חל שינוי דרמטי במעמדם של יהודי איראן בחברה האיראנית ובהשתלבותם בה, עד כדי כך שבשנת 1961 כתב יוסף נס, מנהל מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית באיראן, מברק לראש המחלקה לארגון בסוכנות היהודית, צבי לוריא, בזו הלשון: "עלינו לקחת בחשבון שבתנאים פוליטיים רגילים במדינה זו תעבורנה עוד שנים רבות עד שהחלק הגדול של היהודים יעלו לארץ. במובן זה אינה שונה פרס ממדינות מערביות אשר יהודיה מבכרים להישאר בגולה".¹¹ בעקבות זאת התקבלה החלטה להפסיק לאלתר את הניסיונות הפעילים לעודד עלייה. אם כן, בין 1948 ל-1961 השתנתה התפיסה – מהתפיסה שמדובר ב"העלאת/עליית הצלה", להבנה שמבחינת חוסר הנכונות של היהודים לעזוב, איראן אינה שונה ממדינות הרווחה במערב. יהודי איראן היו לאנומליה בהיסטוריה היהודית והציונית במזרח התיכון המוסלמי; הם לא חיכו לחילוץ "משלטונם האכזר של שוביהם [המוסלמים]"¹², כפי שקרה כביכול ליהודי מרבית המזרח התיכון הערבי. כשמונה-עשרה שנים לאחר השינוי הזה, כאשר התברר שמהפכת 1979 היא עובדה מוגמרת שתדיח לעד את השאה של איראן, מוחמד רזא פהלווי (1941-1979), החליט ראש ממשלת ישראל דאז, מנחם בגין, לשלוח את חבר הכנסת הצעיר יוצא איראן וראש ארגון הגג של יוצאי איראן, משה קצב, למשימת "הצלה" בקרב יהודי איראן. תגובת יהודי איראן הממה את קצב ואת שולחיו, שכן הם לא ראו צורך בהצלתם על

9 על תפיסת איראן בעיניים ישראליות, ראו חגי רם, לקרוא איראן בישראל: העצמי, האחר, דת ומודרניות (תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר, 2006); Haggai Ram, *Iranophobia: The Logic of an Israeli Obsession* (Stanford: Stanford University Press, 2009)

10 על מפעליה של התנועה הציונית באיראן ויחסי ישראל ויהודי איראן בתקופה זו, ראו Lior B. Sternfeld, *Between Iran and Zion: Jewish Histories of Twentieth-Century Iran* (Stanford: Stanford University Press, 2019), 63-83

11 הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ), S/64/194/1106, יוסף נס אל צבי לוריא, 30 ביולי, 1961.

12 אלה שוחט, זיכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב־תרבותית (תל אביב: קשת המזרח, 2001), 142.

ידי מדינת ישראל גם בעת האירועים המהפכניים ההם.¹³ כלומר, גם לאחר שהאיראנים חזרו כביכול למלא את התפקיד שההיסטוריוגרפיה הציונית ייעדה להם – חברה אוריינטלית, דתית-אסלאמית, רודפת יהודים כביכול – סירבו רבים מיהודי איראן למלא את תפקיד הקורבן שדינו להיגאל באמצעות הציונות. בישראל ראו באיראן את התגלמותה של גרמניה של שנות השלושים במאה הקודמת. בדיווחיו הרבים מביקוריו באיראן האשים משה קצב את יהודי איראן ואת הממסד הישראלי שאינם יודעים לזהות כי המחזות האנטישמיים שנראו בגרמניה הנאצית ערב השואה נראים היטב גם באיראן של אחרית ימי השאה וראשית המהפכה.¹⁴

בינואר 1979, עוד בטרם חזר מנהיג המהפכה איתאללה רוחאללה ח'ומיני לאיראן, הופיעו בעיתונות הישראלית כותרות שבישרו על "חששות מהקמת מחנות ריכוז ליהודים באיראן".¹⁵ השימוש במונח "מחנות ריכוז" מעיד ששוב נכפו מונחים השייכים להיסטוריה היהודית באירופה על המציאות האיראנית, מבלי להידרש לשאלה אם הם רלוונטיים.¹⁶ בחודש פברואר 1980, כשנה לאחר חזרתו של ח'ומיני לאיראן, נערך בבית הנשיא דאז יצחק נבון דיון על יהודי איראן. במסמך הכנה לדיון כתב פרופ' אמנון נצר, היסטוריון וחוקר ספרות:

- 13 יוסף וקסמן, "ח"כ קצב יוצא למשימת הצלה באיראן", **מעריב**, 12 בדצמבר, 1978, 4. כמו כן, ראו ריאיון עם משה קצב לאחר שובו מאיראן ב-24 בדצמבר 1978, שם הוא מציין את התנגדות ועד הקהילה בטהראן לעצם ביקורו (לעומת קבלת פנים נעימה עם אנשי הקהילה): עזרא ינוב, "ציוני מלוכלך, מצצת את דמנו בקרוב נעשה ממך קציצות", **מעריב**, 24 בדצמבר, 1978, 3. ראו גם מאמר דעה שכתב משה קצב עצמו לאחר עזיבת השאה את איראן, ובו הוא מאשים את היהודים באיראן שאינם רוצים לעזוב, מאשים את מדינת ישראל ואת הממסד הציוני בהזנחת החינוך הציוני באיראן ובהעדפת היחסים הרווחיים עם השאה, אף שחזו שימיו בשלטון ספורים, ומאשים את שליחי העלייה שהסכימו לקבל את התשובה "לא" מיהודי איראן שלא היו מעוניינים בעלייה לישראל. משה קצב, "יהדות איראן – שני צידי המטבע", **מעריב**, 26 בינואר, 1979, 21, 37. ראו גם Ram, *Iranophobia*, 100, העוסק בפרשייה זו.
- 14 משה קצב, "יהדות איראן"; יוסף וקסמן, "איזמים על יהודי איראן: בכל עת דרוש היטלר שיקעקע את היהודים", **מעריב**, 25 בינואר, 1979, 2.
- 15 טובה צימוקי, "חששות מהקמת מחנות ריכוז ליהודים באיראן", **דבר**, 22 בינואר, 1979.
- 16 תופעה זו של "שואיזציה" או "אירופיזציה" של ההיסטוריה היהודית במזרח התיכון ניכרת כמעט בכל טקסט ישראלי על יהודי איראן משנות הארבעים של המאה העשרים ועד המאה העשרים ואחת. אירועים של רדיפה כונו מיד "פוגרום", ה"מְהֵלָה" (שהוא מונח ניטרלי בפרסית, ושפירושו שכונה יהודית, או רובע יהודי) הפך ל"גטו", ומנהיגים שניצבו וניצבים נגד ישראל או מדיניותה מדומים מיד להיטלר (כמו במקרה של נשיא איראן מחמוד אחמדינז'אד). ראו גם אלה שוחט, **זיכרונות אסורים**, 150-155.

רק בשלהי 1978 וראשית 1979 נוצר הרושם בישראל ובעולם שיהדות איראן נמצאת בסכנה גדולה, ואחדים אף ניבאו תחזיות קודרות שכללו הקמת מחנות השמדה ליהודי איראן. עתה, שנה אחרי המהפכה, ניצבים סימני שאלה רבים. מה טיבו של המשטר הנוכחי באיראן? מדוע למעשה לא הייתה יציאה המונית של יהודים מאיראן כאשר היו אלה חופשיים לצאת מן המדינה? מדוע רוב היוצאים (בין 20-30 אלף) העדיפו לא לעלות לישראל? מפליאה אותנו התופעה שמאות יהודים (אם לא יותר מזה) יוצאים מדי חודש מאיראן וחוזרים אליה, זאת ללא הפרעה מצד השלטונות.¹⁷

המומחים לא הצליחו להבין את התופעות חסרות ההיגיון האלה, מבחינתם – שיהודים יצאו מאיראן אך לא היגרו לישראל, ולא זו בלבד, אלא שיכלו לצאת מארצם ולשוב אליה באין מפריע ובידיעת השלטונות. תופעות אלו סתרו את ההבניה שאיראן היא מרחב מסוכן ליהודים (ולישראל), ואת הפרדיגמה האירוצנטרית שהכתיבה את ההבניה הזאת. מעתה ואילך כל מגע עם יהודי איראן או מידע עליהם עבר דרך אותם המסננים; כל הצהרה או פעולה שלהם הוסברה כניסיון לרצות את שלטונות המהפכה ולהגן על עצמם במהלך של תקיה.

העובדה שהיהודים היו חופשיים לצאת ולבוא ואף ביקרו בישראל ושוב לאיראן, הייתה מקור למבוכה נוספת. בהיעדר מבט בלתי אמצעי נוצר דמיון קולקטיבי מעוות של החיים באיראן. דמיון זה חוזק באנלוגיות היסטוריות ממקומות אחרים, כמו, למשל, מצב היהודים בברית המועצות. סרטים כמו *Not Without My Daughter* (לא בלי בתי, 1991), אף שאינו מספר על יהודים (אלא על בריחתה של אישה אמריקאית הנשואה לאיראני המוצאת את עצמה כלואה באיראן בניגוד לרצונה), עיצבו במובנים רבים את התפיסה הפופולרית של איראן לאחר המהפכה, ורבי מכר כמו *ספטמבר בשיראז* (2008),¹⁸ המגולל את סיפור בריחתה של משפחה יהודית מאיראן, אפשרו "לכלוא" את היהודים אל מעבר למסך הברזל האסלאמיסטי-אנטישמי.

יהודים בשירות המהפכה

בתקופת מלוכת בית פהלווי היו יהודים חלק מתנועות מהפכניות באיראן. הם השתתפו השתתפות פעילה בארגוני סטודנטים, במפלגת תוך הקומוניסטית ובארגוני

17 ארכיון המדינה, נ' 294/7, אמנון נצר, "יהדות איראן: קווים כללים להצעת דיון בחוג בית הנשיא", 17 בפברואר, 1980.

18 Dalia Sofer, *The Septembers of Shiraz* (New York: Ecco/Harper Collins, 2008) הרומן תורגם לעברית, וראו דליה סופר, *ספטמבר בשיראז* (תל אביב: מטר, 2008).

אינטלקטואלים יהודים, וכן בהפגנות ובפעולות עם מנהיגי המהפכה. בעבורם נועדה המהפכה לאפשר התקדמות לעבר רפובליקה איראנית (לא אסלאמית). שבה יובטח שוויון מוחלט לכל אזרחיה. כמו בקרב כלל הציבור, גם בקרב היהודים היו מידות שונות של תמיכה והזדהות עם התנועה המהפכנית, או עם השאה והשלטון, ובין הקצוות התקיים מנעד רחב של נאמנויות והזדהויות. זאת ועוד, במרס 1978, תשעה חודשים לפני שעזב השאה את איראן, ניצחו פעילים יהודים מהפכנים רדיקלים, סוציאליסטים בחלקם, ורפובליקנים, בבחירות לראשות הקהילה היהודית בטהראן.¹⁹ הפעילים התאגדו תחת השם "אגודת האינטלקטואלים היהודים האיראנים" (ג'מאעה יי רושנפכראן יי כלימיי איראן) ותקוותם הייתה שהמהפכה תקדם את חזון הרפובליקה הדמוקרטית, שתבטיח שגשוג וחופש לכלל האיראנים. את הניצחון הזה חשוב לקרוא בהקשריו הישירים; ביום הבחירות להנהגת הקהילה, בעוד השאה עדיין בשלטון, שגרירות ישראל פועלת בבירה ומטוסי אל על נחתו והמריאו מטהראן, ניצחו המהפכנים היהודים את הממסד היהודי הקודם והשמרני, שהיה מזוהה עם השאה ועם קשריו עם ישראל.

עם ניצחון המהפכה והמעבר לתקופת הרפובליקה ניסו היהודים – כמו גם הלא-יהודים – למצוא את מקומם בתוך המציאות המשתנה. בשנה הראשונה לאחר המהפכה שרר תוהו ובוהו במרחב הציבורי; בתי הדין המהפכניים בראשות מוחמד ס'אדק ח'לח'אלי הידוע לשמצה, הוציאו להורג מאות מאנשי משטר השאה, התנהלו מאבקי כוח קשים בין התנועות המהפכניות, וניכר ניסיון למחוק כל זכר למדיניות הפנים והחוץ של שלטון פהלווי. מנגד הייתה זו תקופה של חלומות אופוריים, ולפיכך היא התאפיינה בהשתתפות פוליטית רחבה ומגוונת ביותר. כמו כן, חופש העיתונות אפשר למאות פרסומים להופיע, להשפיע ולעצב את דעת הקהל. השתתפות זו והאופטימיות ביחס לאפשרויות הטמונות בייסודה של רפובליקה איראנית, היו גם מנת חלקם של המיעוטים הדתיים, ובכללם היהודים.

להנהגת הקהילות היהודיות באיראן היו כעת קשרים עם מנהיגי המהפכה, וניתן להם מקום לייצג את היהודים ואת יתר המיעוטים הדתיים בעיצוב דמותה של הרפובליקה. מנהיג הקהילה דאז, עזיז דאנשראד, בעל עבר עשיר במפלגת תונה ובפעילות פוליטית בקהילה היהודית ומחוצה לה, נבחר לייצג את היהודים ואת שאר המיעוטים הדתיים במועצת המומחים לחוקה (מג'לס ח'ברגאן יי קאנון יי אסאסי). שתפקידה היה לכתוב את החוקה החדשה של הרפובליקה ולהביאה לאישור במשאל עם.²⁰ בזמן שבישראל דיווחו

19 Sternfeld, *Between Iran and Zion*, 98

20 עזיז דאנשראד היה מנהיג מוכר הן בקרב היהודים, הן בקרב מוסלמים. בזמן שלטון השאה הוא ישב בכלא בגין פעילותו הפוליטית. הוא היה ממייסדי "אגודת האינטלקטואלים היהודים האיראנים".

שאיראן מתכננת להקים מחנות ריכוז ליהודים, ישב דאנשראד, חבר מועצת המומחים לחוקה, והעלה, בין היתר, הצעות לביטול שריון המושבים בפרלמנט למיעוטים הדתיים, מכיוון שברפובליקה החדשה הם יוכלו, לדידו, להתמודד במסגרת הרשימות הכלל-איראניות, מה שכמובן לא קרה בסופו של דבר.

דאנשראד שיתף את הציבור היהודי במתרחש בדיוני המועצה בדיווחים מעל דפי העיתון תמוז, שהיה הפרסום הרשמי של אגודת האינטלקטואלים היהודים האיראנים. העיתון דמה מאוד בתוכנו ובצורתו לעיתונים יהודיים-שמאלניים באיראן מהעשורים הקודמים, והרבה להציג את האפשרויות הטמונות בתמיכה פעילה במהפכה, ואת היות המהפכנות חלק מהמורשת היהודית. כמו כן הציג תמוז ניתוחים של הקהילות היהודיות באיראן ושל התמורות שחלו בהן בעשורים האחרונים, ושל מצב הקהילות האיראניות בישראל, וסיפק לקוראים מידע פוליטי על המתרחש בישראל בהקשרים של הסכסוך הישראלי-פלסטיני ושל מצב המזרחים מול ההגמוניה הצינית-אשכנזית. תמוז אף שימש אמצעי בידי ההנהגה הפוליטית החדשה של הרפובליקה לתקשר עם קהילות היהודים.²¹ דאנשראד הציג את עמדות האגודה, ודרכה את עמדת הקהילה היהודית בכללותה ביחס לחוקה המתגבשת:

בסעיף 50 של החוקה כתוב שזווראסטרים ויהודים יהיו מיוצגים על ידי נציג נבחר אחד [לכל עדה] ושהנוצרים יבחרו שני נציגים. הצעה זו היא תוצר של שנים של רודנות וחנק ושל היות המדינה תלויה בהזדהותם של המיעוטים הדתיים [ככאלה] ושל חברת הרוב [...] אגודת האינטלקטואלים היהודים האיראנים מאמינה כי כל איראני, מכל דת, מוצא אתני או גזע, חייב להיות בעל זכות לבחור בכל איראני ראוי מכל מוצא אתני או גזע. כלל זה יכול להיות מיושם על הבנה משותפת בין כל הקבוצות ובני כל הדתות של ארץ זו.²²

דאנשראד לא הגביל את עצמו לעיסוק ביהודים או במיעוטים האחרים, והיה פעיל מאוד בנושאים כלכליים וחברתיים ובעניין אחריות המדינה כלפי פועלים ועניים. אולם בעת

21 ראו, לדוגמה, מכתב מהנשיא עלי ח'אמנהאי לתמוז "פאסח" חג'ת אל-אסלאם ח'אמנהאי ראיסי ג'מהור בה ג'מאעהי רושנפכראני יהודיי איראן", תמוז, 19 בנובמבר, 1981 [28 אבאן, 1360], 1.

22 עזיז דאנשראד, "נזריאטי ג'מאעהי רושנפכראני יהודיי איראן דר בארהי קאנוני אסאסי ג'ומהורי אסלאמי איראן (דר זמינה חקוק אקלית-האיי מזהבי)", תמוז, 4 ביולי, 1979, 1. גם ראש הממשלה הראשון של הרפובליקה החדשה, מהדי באורגאן, וגם הנשיא הראשון של הרפובליקה אבולחסן בני-סדר דחו את ההצעה הזאת בטענה שאם יוותרו על המקומות המשוריינים להם בחוקה, יאבדו המיעוטים את הייצוג כליל.

הדיונים בסעיף 14 בחוקה – הסעיף המכיר רשמית במיעוטים הדתיים באיראן – הוכיח דאנשראד עד כמה חשוב היה בעיניו ייצוג המיעוטים בשלב הזה. בעת הדיון תהה נציג מחוז בלוצ'יסטאן במועצה, מולווי עבדולעזיז, מדוע החוקה מכירה בנצרות וביהדות כמיעוטים רשמיים אף שהן דתות המדינה של האויבות הגדולות, ארצות הברית וישראל, ובה בעת אינה מכירה הכרה דומה במוסלמים הסוניים שבתוכה. יושב הראש, איתאללה מוחמד בהשתי, הזכיר כי מיעוטים דתיים היו תמיד חלק מהחברה האיראנית, ולשם כך נתן את זכות הדיבור לדאנשראד. תגובתו של דאנשראד הייתה נסערת ורגשית. הוא הזכיר כי בהיותו יהודי איראני אין לו שום זהות לאומית אחרת: "אני נאמן למדינה, נולדתי איראני, אבותיי חיו באיראן כבר לפני 2700 שנים, ובאיראן גם אקבר". לאחר מכן דיבר על היהדות וישראל: "הממשל הישראלי אינו ממשל [יהודי] דתי, ובסיסו אינו הדת, אלא יסודותיו במדיניות הנישול השנואה על כל יהודי מאמין".²³ החוקה עברה כמה שינויים מאז אישורה במשאל עם במרס 1979, אך מקומם של היהודים בין המיעוטים המוכרים נשמר, וכך גם הייצוג שלהם במג'לס. כפי שנראה בחלק הבא, האתגר הגדול הבא שעמד לפנייהם היה להגדיר מחדש את זיקתם ליהדות ולרפובליקה האסלאמית.

התעצבות הרפובליקה האסלאמית והסתגלות היהודים אליה

כאשר הקיצו חסידי המהפכה מהחזון הרפובליקני-אוטופי והיו עדים לעלייתה של רפובליקה אסלאמית הם נאלצו לנסח מחדש את גבולות השייכות הדתית שלהם, בין שהיו מוסלמים, בין שהשתייכו למיעוטים המוכרים.²⁴ מוסלמים היו צריכים למצוא את מקומם במנעד "העמדות המקובלות" באסלאם השיעי, על פי פרשנות ההנהגה הדתית של איראן. גם במקרים האלה זוו הקצוות, ורמת ההכלה וההדרה השתנתה על פי הכוחות הפועלים והמאבקים בין זרועות השלטון, המתחים שבין הממסד הדתי לפוליטי וכדומה. לבנות ולבני המיעוטים המוכרים היו, כמובן, שורה של אתגרים להתמודד עימם גם מבחינת זיקותיהם הדתיות והפוליטיות.

23 פרוטוקולים של ועדת המומחים לחוקה, סרתי משרוחי מוזאברתי מג'לסי ברסיי נהאיי קאנווי אסאסיי ג'מהורי אסלאמי איראן, המושב השמיני, 31 במרדאד, 1358 [22 באוגוסט, 1979] (תהראן: אדארהי כל אמורפרהנגי ורואבט עמומי מג'לסי שוראיי אסלאמי, 1364-187-183, [1985]).

24 מיעוטים לא מוכרים, כגון הבהאים, נידונו לשלילת כל זכות של הגדרה דתית עצמית וסיפורם הוא טרגדיה של ממש בהיסטוריה האיראנית המודרנית. Reza Afshari, "The Discourse and Practice of Human Rights Violations of Iranian Baha'is in the Islamic Republic of Iran", in *The Baha'is of Iran: Socio-Historical Studies*, eds. Dominic Parviz Brookshaw and Seena Fazel (London and New York: Routledge, 2008), 232-277

זיהויים של מיעוטים דתיים עם מדינות זרות היה מקובל במזרח התיכון במשך עשרות שנים (לפחות מהמאה התשע־עשרה, אז קיבלה רוסיה אחריות רשמית לייצוג הארמנים ובריטניה ביקשה לייצג את הנוצרים ואת היהודים). הנוצרים באיראן, על השתייכויותיהם השונות, קיבלו חסות מרוסיה הצארית, מבריטניה, מצרפת, מארצות הברית ומברית המועצות. היהודים, אף שתמיד התגאו בשורשיהם העמוקים באיראן ובכך ששפת הדיבור היחידה שלהם היא הפרסית (להבדיל מהארמנים, לדוגמה), היו מזהים, בשל נסיבות היסטוריות שלא כאן המקום לפרטן, עם בריטניה, ולאחר מכן עם ישראל. לאחר המהפכה היו המיעוטים צריכים "לצרום" את עצמם לתוך האומה האיראנית אף יותר מבעבר. הואיל ובדתם הם נבדלו מהרוב המוסלמי, הם בחרו בלאומיות האיראנית כדי למצוא נתיב ללב החברה.

בראשית שנות השמונים הגדירה ההנהגה היהודית באיראן את שייכותה הפוליטית והלאומית בשני מישורים. באחד, התרחקות מוחלטת מכל זיהוי עם ישראל, אגב הבלטת פועלם רב השנים של מנהיגי הקהילה נגד הציונות ונגד ישראל. כך נהגו גם מיעוטים אתניים או דתיים במקומות אחרים בזמני סכסוך ומשבר כדי להסיר מעל עצמם חשדות בדבר נאמנות כפולה. במישור השני, עם פרוץ מלחמת איראן-עיראק בספטמבר 1980, הפגינו היהודים הזדהות מוחלטת עם המאמץ המלחמתי האיראני וניסו לגייס כמה שיותר מבני הקהילה לצבא האיראני.²⁵ מנהיגי הקהילה פעלו דרך בתי הכנסת ומוסדות הקהילה כדי לעודד את הצעירים להתגייס. הם הציגו את המלחמה לפני בני הקהילה לא רק כהגנה על המולדת מפני התוקפנות העיראקית ומפני התמיכה

25 אין בנמצא מספרים מוחלטים של מספר היהודים שהתגייסו לצבא בזמן מלחמת איראן-עיראק, אך הערכה נעה סביב כמה אלפים לאורך שמונה שנות המלחמה. תרומת היהודים ושאר בני ובנות המיעוטים הדתיים למלחמה נחקקה על גבי ציור קיר ענק במיקום מרכזי בטהראן, בצומת הרחובות ולי־עֶסֶר ומירדאמאד. ציור הקיר הנציח כל חלל בשפת דתו ובפרסית, ומעל הופיע ציטוט של האמאם ח'ומיני על היותם של המיעוטים הדתיים בני האומה האיראנית. נוסף על כך, בשנת 2011 פרסם משרד התרבות וההדרכה האסלאמית ספר זיכרון להקרבה של המיעוטים הדתיים במלחמת איראן-עיראק. הספר, **יאדנאמהיי הביוטנא'יי ברגוזידהיי איס'ארגר מסיחי זרתושי וכלימי** [ספר זיכרון להקרבה של בני ארצנו הנוצרים, זורואסטרים, ויהודים] (טהראן: חזאראתי פרהנג וארשאדי־אסלאמי, 1390 [2011]), העלה על נס את ההתגייסות לצבא בכלל, ובמקרה היהודי אף את התרומה יוצאת הדופן של בית החולים ספיר בטהראן לטיפול בפצועים משורות הצבא, ושל הרופאים היהודים בחזית. בספר זיכרונותיו שהתפרסם בעת האחרונה, הקדיש הארון ישאיאאי, ממיסדי אגודת האינטלקטואלים ומנהיגי הקהילה, פרק שלם לקהילה היהודית במלחמת איראן-עיראק. הוא כותב בספרו שתרומת הארמנים הייתה גדולה יותר בשל מספרם הרב ויכולתם לתרום ידע טכנולוגי ולוגיסטי, אך תרומת היהודים ניכרה בתחום הרפואי. ראו שם, 47-54; הארון ישאיאאי, **גוזארש יכ דוראן: סי סאלי זנדגיי יהודיא'יי איראני** (טהראן: נשר מאהריס, 1398 [2019]), 171-180.

של מדינות המערב בעיראק, אלא גם ככריתת ברית דמים של יהודי איראן עם הרוב המוסלמי. בתמוז, לדוגמה, התפרסם מאמר הקושר בין פעילות צעירים יהודים במהפכה לבין התגייסותם למלחמה:

לפני ואחרי 22 בִּהֶמֶן 1357 [11 בפברואר 1979, יום ניצחון המהפכה] חברו צעירים יהודים לבני ארצם [המוסלמים] במאבק נגד משטרו של השאה ובדרך זו הקריבו את עצמם למען המהפכה. לאחר ניצחון המהפכה האסלאמית והתייצבותה של הרפובליקה האסלאמית של איראן, על הצעירים היהודים לחזור לחזית ולהשתתף עם האחים והאחיות המוסלמים במלחמה הקדושה נגד עיראק.²⁶

המקום המרכזי של מורשת מלחמת איראן-עיראק במפעל בינוי האומה בעשור השני למהפכה ואילך העצים את חשיבות השתתפות היהודים במלחמה, וכפועל יוצא את השתייכותם לחברה הבת־מהפכנית. כמו כן, חברי הקהילה ומנהיגיה נקטו כמה מהלכים כדי להראות את התנגדותם לישראל או לציונות, ובהם הופעות פומביות וכתובה פובליציסטית בעיתונות יהודית וכללית. העיתון תמוז, שהיה שופרה של אגודת האינטלקטואלים, פרסם לא אחת כתבות על כישלון הציונות ועל קשירת התוקפנות והנישול של הפלסטינים והמזרחים לכישלון הרעיוני של התנועה. כך, בשנות השמונים תקפו כותבי תמוז את ישראל על סיפוח מזרח ירושלים ורמת הגולן, על מלחמת לבנון הראשונה, על יחסה המפלה למזרחים, ועל שבפעם הראשונה – בשנת 1981 – היה מספר המהגרים שיצאו מישראל גבוה ממספר המהגרים שבאו אליה. כמה מהם אף הגיעו לישראל מאיראן וחזרו אליה.²⁷

בשנת 1986 נסגר העיתון תמוז. איראן נכנסה לשנים האחרונות של מלחמתה עם עיראק, ומיד עם סיומה, ב־1988, נאלצו האיראנים להתמודד עם מות ח'ומיני (1989) ועם תהליך שיקום ארוך של הכלכלה והחברה אחרי שנות הרס וחורבן. בשנים האלה היו כמה גלי הגירה מאיראן, בעיקר של בנות ובני מעמד הביניים, ובהם גם חברי הקהילה היהודית, שעזבו בגלל המשבר הכלכלי החרیف, המלחמה רבת השנים, דיכוי החירויות ועוד. ייתכן שסיפור הגירתם מאיראן קשור ליהדותם, אך באותה מידה ייתכן שהוא סיפור מעמדי. לאחר שמונה שנות נשיאותו של אכבר האשמי רפסנג'אני (1979-1997) נבחר לנשיאות סיד מוחמד ח'אתמי מטעם מחנה הרפורמיסטים.

26 "נסל'י ג'ואן'י כלימ'י איראן בידאר שודה אסת", תמוז, 6 במאי, 1982, 1, 3.

27 ראו, בין היתר, "מהג'ר'י מעכוס או אסראאיל: טהיוניסתהא דר בן בסת'י כאמל", תמוז, 19 בנובמבר, 1981, 1, 8.

בחירתו התאפיינה בתמיכה בחברה אזרחית, בדיון בזכויות אדם ובזכויות פוליטיות, בניסיון להוביל מדיניות של דיאלוג פנימי ודיאלוג בין איראן לעולם, וגם בפריחה של עיתונות – רובה ליברלית. ברוח זו החלה הקהילה היהודית בטהראן ב-1999 לפרסם את כתב העת **אופק בינה**. **אופק בינה** ביקש לשמש במה למגוון קולות בקהילה היהודית ולקיים דיון בתחומים רחבים של דת ותרבות, לצד פוליטיקה. הוא הפך לפרסום היהודי העיקרי באיראן (לצד עיתון סטודנטים ועלונים מקומיים), המשיך את מסורת העיתונות היהודית באיראן, אך התאים עצמו לרוח התקופה. כל גיליון הודפס בצבע על נייר איכותי, החזיק עשרות עמודים (בין ארבעים לשמונים, לעומת עשרה עד ארבעה-עשר **בתמוז**), והציג כותבים המייצגים דורות שונים בקהילה היהודית.

אופק בינה: מרחב ציבורי יהודי בעידן הרפורמה

העיתון **אופק בינה** הוא הפרסום הרשמי של הקהילה היהודית (בשנתו הראשונה היה שמו **בינה**). במובנים רבים העיתון הוא גלגולם האינטלקטואלי של עיתונים קודמים שפרסמה הקהילה היהודית, וכמה מחברי המערכת הקבועה אף היו חברים במערכת **תמוז**, עיתונה של אגודת האינטלקטואלים. הגיליון הראשון של **אופק בינה** יצא לאור במרס-אפריל 1999 (פרוורדין 1378), ועמוד השער שלו כבר מספר הרבה על כוונות מייסדיו. שם הפרסום, **בינה**, מופיע בפרסית ובעברית. כדי לסמן את ראשיתו של כתב העת הופיעו התאריך העברי והפרסי-שמסי זה לצד זה, ובמרכז עמוד השער הופיע תצלום של מניאטורה פרסית קלאסית של סיפורי ספר בראשית, והכיתוב "בראשית" בעברית במרכזו. בתחתית העמוד נכתב: "מגזין דתי, תרבותי, וחדשותי של אגודת היהודים בטהראן" (בשריה דיני-פרהנגיי ח'ברי ארגאן-י אנג'מן-י כלימאיאן-י תהראן, וראו תמונה 1).

מקריאת המאמרים ותוכן העניינים בגיליון הבכורה ניכר כי אנשי **אופק בינה** סברו שתפקיד הפרסום הוא להעשיר את הקהילה, להרחיב אופקים ולתת כיוון. כדאי לקרוא את תהליך הפקתו של כתב העת ואת הרציונל שלו גם בהקשר הרחב של המגמות ששררו באיראן בשנת 1999, ועל רקע הפתיחות היחסית של העיתונות באיראן בתקופת נשיאות ח'אתמי. במאמר המערכת הראשון נדרש צוות הכותבים לשם שנבחר, והסביר כי פירוש המונח "בינה" בעברית הוא חוכמה ותבונה, וכי הם מקווים שזה יהיה תפקיד העיתון בחייהם של הקוראים.²⁸ משימת החינוך נוכחת ככמה מישורים: הקהילה היהודית ברפובליקה האסלאמית (אוריינות פוליטית, התארגנות קהילתית וחברתית, נושאים לאומיים), התרבות היהודית באיראן (היסטוריה, ספרות, תרבות בת זמננו, הוראת עברית), ותרבות והיסטוריה יהודית בעולם. כמובן מסוים

28 "סראר'אז", **בינה**, מרס-אפריל 1999 [פרוורדין 1378], 3.

תמונה מס' 1: שער הגיליון הראשון של בינה, מרס-אפריל 1999 (פרוורדין 1378)

הפנה אופק בינה זרקור לפרקים נשכחים בהיסטוריה היהודית, במזרח התיכון, באירופה, וגם בארצות הברית. היה זה בין היתר ניסיון להדגיש את העבר היהודי מול התכתיב הציוני, את העבר שבמידה רבה נשכח בשל תפקיד הציונות והיסטוריוגרפיה של "שלילת הגלות". לדוגמה, ההיסטוריוגרפיה הציונית רואה בתקופת הגלות תקופת בנינים שהייתה "נטולת משמעות בפני עצמה"²⁹ והיא מאיינת או מייטרת הישגים ונכסי תרבות יהודיים שנוצרו בתוך ההקשר ההיסטורי של "גלות". לפיכך, בגליונות הראשונים של אופק בינה פורסמו מאמר מבואי מרתק על הגותו של שפינוזה, מאמר על המנצח יהודי מנוחין, ומאמר על שלום עליכם מלווה בתרגום של סיפור קצר פרי עטו.³⁰ כלומר, מאמרים החוגגים את הישגיהם של אנשי תרבות ורוח יהודים שעיצבו את דמות היהודי, שאינו בהכרח ציוני, או למצער אינו מייצג בהווייתו או ביצירתו שום מחויבות לרעיונות הציונות. אומנם שפינוזה, מנוחין ושלום עליכם אינם בהכרח הקולות שהציונות השתיקה, אך היא ניתקה אותם מהקשר צמיחתם וקיומם בגולה.

29 אמנון רז-קרקוצקין, "גלות בתוך ריבונות: לביקורת 'שלילת הגלות' בתרבות הישראלית", תיאוריה וביקורת 4 (1993): 23.

30 הושאנג כרמלי, "שאלום עליכם: ניסנדהיי בורג יהודי כה אז מיאן מרדם בוד ובראי אנהאא מי נושת", בינה, יוני-יולי 1999 [ח'רדאד-תיר 1378], 27-29; "נאבר'ה מוסיקי קרן, סאלי 2000 רא נדיד פאיאן ספר פאיאן נאפזיר יהודי מנוהין", בינה, מרס-אפריל 1999 [פרוורדין 1378], 9-10; אפשין תאגיאן, "יאדי אז בארוח" אספינווא", בינה, מרס-אפריל 1999 [פרוורדין 1378], 34-36.

כחלק מפרויקט הקניית אוריינות פוליטית פורסמו הן מאמרים, הן ידיעות חדשותיות, שהסבירו את מגוון האפשרויות העומדות בפני בני קהילות המיעוטים הדתיים כדי להשפיע על חייהם במערכת הפוליטית הלאומית והמקומית, וכן דיונים וראיונות על הזכויות המגינות על בני המיעוטים בחוקה ובמסגרת השיח האסלאמי על זכויות האדם.³¹ בה בעת שפך העיתון אור על היותם של היהודים חלק ממרקם החיים ומהקהילה הלאומית באיראן. למשל, התפרסמו הודעות מטעם הנהגת הקהילה לרגל חגיגות "22 בהמן" לציון עשרים שנה למהפכה, ודיווח על טקס לכבוד דהיי פג'ר, עשרת הימים שבין 1 בפברואר ל-11 בפברואר המסמנים את הימים מחזרת ח'ומיני לאיראן ועד ניצחון המהפכה וכניעת ממשלת שאפור בח'תיאר. כמו כן, דווח על זכיית הנבחרת היהודית בטורנירים של המיעוטים הדתיים בכדורגל, בכדורסל, בכדורעף ובטניס שולחן.³² כלומר, החגים הלאומיים הם גם החגים של היהודים, והטורנירים שהיו חלק מהחגיגות כללו גם את היהודים.

לצד הדיווחים על המתרחש באיראן, בקהילות היהודיות ובעולם, הציג העיתון גם חיבורים העוסקים בעניינים יהודיים החורגים משאלות היום-יום. מסות על היסטוריה ועל פוליטיקה, לדוגמה, פתחו צוהר לדיונים על השתייכות פוליטית; חיבורים על מקום היהודים בפוליטיקה האיראנית, בין המיעוטים הדתיים האחרים, ועל היחסים עם אוכלוסיית הרוב, סייעו להרחיב את ההקשרים של קיומם האוטונומי של היהודים באיראן. כמובן, גם הסוגיות המיוחדות את היהודים, כמו לאומיות איראנית, יהדות וציונות, קיבלו במה רחבה לדין ציבורי. לאורך השנים פרסם אופק בינה מסות כמו "איראן ושאלת פלסטין", שדנה בהיסטוריה המורכבת של יחסיה של יהדות איראן עם התנועה הציונית ועם ארץ ישראל. בחיבור הזה (שהתפרסם בשני חלקים), דן הארון ישאיאאי בקדושת הארץ לשלוש הדתות המונותאיסטיות. הוא כתב על האתגרים הנובעים מקדושה זו בכל הנוגע לריבונות ולשליטה במקומות הקדושים, ועל ההיסטוריה של התנועה הציונית דרך המוסדות האימפריאליים, כמו אליאנס. עוד כתב ישאיאאי על יחסי מלוכת בית קאג'אר (1789-1925) עם המערב, ועל יחסים בין מוסלמים ליהודים באיראן בין סוף המאה התשע-עשרה לראשית המאה העשרים

31 ראו, למשל, "חוקק אקליתי-האי דיני וקמיסיון חקוקיי בשריי אסלאמי", בינה, יוני-יולי 1999 [ח'רדאד-תיר 1378], 16; "ג'מאעהיי כלימיאן איראן דר אנתח'אבאת שוראהא משארכת פעאל נמוד", בינה, מרס-אפריל 1999 [פרוורדין 1378], 12; באסמה תעאלי, "חוקק אקליתה-אי דר קאנוני אסאסי ג'מהוריית אסלאמיית איראן", בינה, דצמבר 1999-ינואר 2000 [אז'ר די 1378], 39-38.

32 "מסאבקאת דהיי פג'ר אקליתה-אי דיני", בינה, מרס-אפריל 1999 [פרוורדין 1378], 11; "מראסם דהיי פג'ר דר אט'פהאן", בינה, מרס-אפריל 1999 [פרוורדין 1378], 28; "מראסם דהיי פג'ר דר תהראן", בינה, מרס-אפריל 1999 [פרוורדין 1378], 47.

והצהרת בלפור.³³ בחלקו השני של החיבור עסק ישאיאאי, בין השאר, ביחסים של יהודי איראן עם הציונות לאחר הקמת מדינת ישראל. "מבחינה מספרית, במשך שנים רבות ועד היום, לא סיפקה הגירת יהודי איראן לפלסטין את המוסדות הציוניים".³⁴ המאמר מדגיש אפוא שלמרות המאמצים והשקעת המשאבים, ובניגוד להנחת המוצא של הנרטיב הציוני שליהודים אין אפשרות לקיום בטוח ושגשוג בשום מקום מלבד ישראל, במיוחד לא במזרח התיכון המוסלמי (ובאיראן המייצגת את האויבת המרכזית של ישראל והיהודים), לא נענו יהודי איראן בהמוניהם לקריאות לעלות לישראל.

בחיבור אחר הן אותו כותב ב"ציונות בתאוריה ובמעשה: ההבדל היסודי בין היהדות הנבואית לציונות המדינית". מאמר זה מרתק מבחינת הרגישות והעומק שבהם הוא מפרק נושא מורכב מאוד, דווקא בפרסום בכתב עת יהודי ברפובליקה האסלאמית, ונוגע באידאולוגיה הציונית ובפילוסופיה היהודית. המאמר מסביר את עליית הציונות מתוך ההקשר של רדיפות ואנטישמיות באירופה, ומציג אותה כתנועת שחרור, כמו רבות מתנועות השחרור הלאומיות בנות תקופתה. על פי ישאיאאי, אין בציונות רוע אינהרנטי (כפי שמיוחס לה במקומות אחרים באיראן) אולם הטענה היא שהשימוש שהיא עושה בדת היהודית הוא שימוש אינסטרומנטלי. קוראים מן השורה הסבורים שיהודי איראן מנסים לרצות את השלטון בדבריהם עשויים להיות מופתעים מקריאה של טקסט על ההיסטוריה הציונית מנקודת מבט חומלת, הרואה בראשית הציונות לכל הפחות תנועה לשחרור לאומי. עוד הוא טוען שהציונות לקחה סמלים יהודים והלאימה אותם. למשל, הוא עומד על ההבדל שבין היחס לירושלים ולבניין בית המקדש בחזון השכנת הצדק לכל העמים ביהדות הנבואית, לבין השימוש במרכזיות ירושלים בהגות הציונות – שימוש המפשיט את ירושלים מהמשמעויות האוניברסליות והרוחניות שהיהדות הנבואית העניקה לה.

כאמור, לצד הניסיון להבחין בין היהדות לציונות באיראן ומחוצה לה, עמלה הנהגת הקהילה על הדגשת הקשר הבלתי ניתן להתרה בין יהודי איראן לאדמת איראן ולחברה האיראנית. בתקופת נשיאותו של מוחמד ח'אתמי (1997-2005) ניתנה להם הזדמנות מצוינת לעשות כן. כאמור, ח'אתמי נבחר לנשיא מטעם תנועת הרפורמות. אפשר לומר שביותר ממובן אחד היה ח'אתמי הנשיא שסימל יותר מכול את התקופה הפוסט-ח'ומינית. מסע הבחירות שלו נסוב סביב הבטחת "שיח הציוויליזציות"

33 מאמרו של ישאיאאי מתייחס לספר בשם זה שכתב עלי אכבר ולאיתי, מי שכינה כיועץ בכיר ל"מנהיג העליון", והתפרסם זמן קצר קודם לכן, אולם חיבורו של ישאיאאי אינו בנוי כביקורת על הספר אלא כטקסט משלים, ואולי אף משמש הקדמה לספר הזה. הארון ישאיאאי, "איראן ומסאלה פלסטין קסמת יי אול", בינה, אוגוסט-ספטמבר 1999 [שהריור 1378], 20-21, 24.

34 הארון ישאיאאי, "איראן ומסאלה פלסטין קסמת יי דוום", בינה, דצמבר 1999-ינואר 2000 [אָרֶיִד 1378], 35.

גופתגויי תמדנהא), חיזוק החברה האזרחית, וגם שיח בין־דתי. באווירה זו היה קל יותר לאוכלוסייה היהודית להתחבר לליבת המדינה האיראנית החדשה. לא במקרה החל אופק בינה לצאת לאור במהלך תקופה זו, ימי פריחת העיתונות בעידן ח'אתמי. אפשר גם לטעון שהחברה והממסד האזרחי־תרבותי של איראן היו שותפים לאווירה המכילה הזאת, ושהתחושה בקרב רבים הייתה שהכלה זו כבר טבעית יותר, ואין צורך בהזכרת הוראתיו של ח'ומיני על היות היהודים בשר מבשרה של החברה האיראנית. בשנת 1999, בפסטיבל הסרטים היוקרתי "פג'ר" לציון עשרים שנה למהפכה, קיבל הארון ישאיאאי פרס מפעל חיים על פועלו בקולנוע האיראני.³⁵ הענקת הפרס היוקרתי הייתה פריצת דרך של ממש ביחסי השלטון והחברה האיראנית עם הקהילה היהודית, אולם אין בזאת כדי להציע שהאתגרים והמכשולים הוסרו כליל. לדוגמה, ביוני 1999 נעצרו שלושה־עשר יהודים משיראז באשמת ריגול לטובת ישראל. כמה מהם שוחררו מיד, ואחרים נשפטו לתקופות מאסר קצרות. האחרון מהם שוחרר בשנת 2003.³⁶ ברור שאם אכן היו ראיות לעברות ריגול היו עונשיהם חמורים בהרבה, ועם זאת, הובילה הדאגה של הקהילה באיראן בעקבות עלילת השווא למהלכים של שיתוף פעולה בין הנהגת הקהילה היהודית לבין השלטון.

ב־11 באוגוסט 2000 נפגש הנשיא ח'אתמי עם אנשי הקהילה. במפגש נכחו מנהיגי הקהילה, אנשי דת, הנציג היהודי במג'לס, סטודנטים ויהודים אחרים מהקהילה. במפגש דיבר ח'אתמי על "שיח הציויליזציות", על שותפות המאמינים באל אחד, ואף על פילוסופיה יהודית והגותו של פילון האלכסנדרוני. אולם דברים חשובים יותר אמר הנשיא לאחר הפגישה: "לצד מוסלמים ואזרחים אחרים הִגַּנתם על המולדת בזמן 'ההגנה המקודשת' [שמה של מלחמת איראן-עיראק], והיום, גם בבניית ארצנו, אנו יכולים יחדיו לעבוד בשיתוף פעולה בבניית איראן עצמאית וגאה".³⁷ יש חשיבות עצומה להכרה שהכיר הנשיא במעורבות היהודים במלחמת איראן-עיראק. מלחמה זו הייתה האירוע המעצב ביותר של דור המהפכה. הכללת היהודים בסיפור המלחמה

35 "ראיס אנג'מניי כלימיאני תהראן בה ענואניי בהתרין תהיהיי כנגדה דו דההיי אח'יר סינמאי איראן", בינה, מרס-אפריל 1999 [פרוורדין 1378], 29.

36 הסברה היא שמעצרים, משפטים ושחרורם של הנאשמים היו קשורים למאבקי כוח בין הרשות השופטת והממסד הדתי השמרני לבין הנשיא הרפורמיסטי והרשות המחוקקת. בשם הפרדת הרשויות נמנע מהנשיא להתערב ישירות בהחלטת בית המשפט, אך סביר להניח שלחץ ציבורי ובין־לאומי גרם לסיום הפרשה בלא הוצאות להורג או מאסרים ממושכים. וראו "All Iranian Jews Jailed for Israel Spying Free: Kharazi", *WWRN*, April 24, 2003, <http://wwwn.org/articles/6521>

37 "דידאר נמאינדגאן ג'מאעה כלימיאן איראן בא ראיס ג'מהור", אופק בינה, יולי-ספטמבר 2000 [תיר־שהירור 1379], 3.

הייתה צעד של ממש בשילובם בסיפור הגדול יותר של המהפכה ובניית האומה שלאחריה. כמוזכר לעיל, בזמן המלחמה עודדה הנהגת הקהילה את גיוס בניה לצבא, ולאחר מכן (ראו להלן) הושקע מאמץ להראות ששותפות הגורל היא שותפות דמים. ח'אתמי נשא באחריות לציון דרך חשוב נוסף, וב־8 בפברואר 2003 היה הנשיא הראשון מאז המהפכה שערך ביקור רשמי בבית הכנסת יוסף־אבאד בטהראן.³⁸

אחמדינז'אד, הכחשת השואה ויהודי איראן

בשנת 2005, עם סיום כהונתו השנייה של ח'אתמי, נבחר מחמוד אחמדינז'אד לנשיאות איראן. זו הייתה נקודת מפנה בפוליטיקה האיראנית מבחינות רבות: לאחר שני נשיאים וארבע תקופות כהונה שנתנו תחושה שהמהפכה מתמסדת ושהאגף הרפורמיסטי ברפובליקה האסלאמית עשוי להצליח להכתיב סדר יום שייתן משקל נגד לממסד הדתי השמרני, הייתה בחירתו של אחמדינז'אד תגובה לכישלון רבות מתפיסותיה של תנועת הרפורמה. בסגנונו הלעומתי ניסה אחמדינז'אד להעמיד את איראן בחזית ההתנגדות לסדר היום המערבי (שתמציתו היא שיח אזרחי־חילוני, המשך הדחיקה לשוליים של העולם הלא־מערבי ותמיכה בישראל על חשבון הפלסטינים) ולהגמוניה האמריקאית. בין הכלים שעמדו לרשותו היה מפעל הגרעין האיראני, שבפרסומו הפומבי עשה שימוש כדי לאתגר את המערב. הוא הקים מחדש בריתות אזוריות ובין־לאומיות עם סין, עם קובה, ועם ונצואלה, בריתות סחר ודיפלומטיה שנועדו לקרוא תיגר על יסודות הסדר העולמי המערבי־ליברלי. כחלק מקריאת תיגר זו הביע אחמדינז'אד ספק באמיתות השואה, שהיא אחת מאבני היסוד של הסדר העולמי הזה. בסדרה של התבטאויות ותחרות קריקטורות בנושא השואה (2006) הפך הנשיא האיראני את הכחשת השואה (באמתלה של בחינת העובדות בלבד) לפנים של איראן ולמרכיב בולט במפגשים עם מדינאים ועיתונאים מערביים.³⁹ מאמצים אלו הגיעו לשיאם בשנת 2006, שבה נערכה בטהראן "ועידה בין־לאומית לחקר השואה: נקודות מבט מהעולם" (המאיש־י בין אלמללי בררסי הולוכאסט: צ'שם אנדאז ג'האני).⁴⁰

38 "Report of Iranian President's Visit from Yousef-Abad Synagogue, Tehran", http://www.iranjewish.com/News_e/22-1.htm

39 ראו, לדוגמה, "Ahmadinejad: Holocaust 'Opinion of Just a Few'", Kevin Whitelaw, *NPR*, 25 September, 2009, <http://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=113171156>

40 "Tehran Faces Backlash over Conference to Question Holocaust", *The Guardian*, 16 January, 2006, <http://www.theguardian.com/world/2006/jan/16/secondworldwariran>

אם אכן אימצו יהודי איראן את התקיה הלכה למעשה, ולפיכך הם נזהרים מלבלוט ואינם יוצאים נגד השלטון, תגובות מנהיגי יהודי איראן להתבטאויותיו ולמעשיו של אחמדינז'אד עשויות להפתיע. מוריס מעתמד, מי שהיה בזמנו נציג היהודים במג'לס, תקף את הנשיא בראיונות, במכתבים פומביים, ואפילו מעל בימת המג'לס. בריאיון ל-BBC אמר מעתמד, ש"קיום הכנס לאחר [קיום] תחרות הקריקטורות על השואה הפעיל לחץ על יהודים בכל העולם ויוצר רושם מוטעה על איראן אצל אומות וממשלות".⁴¹ בהודעתו הפומבית של מעתמד בשפה הפרסית נקט נציג המג'לס היהודי לשון חריפה אף יותר. בדברו על אחמדינז'אד ועל שורת כותבים והוגים ששולחים ידם בהכחשת שואה, אמר: "הם משתמשים בכסות אנטי-ציונית כדי להביע את דעותיהם האנטישמיות וכדי להשפיל את הערכים הדתיים והמוסריים של היהודים".⁴² גם הארון ישאיאאי, שבאותה התקופה שימש ראש הקהילה היהודית, שלח מכתב פומבי שהתפרסם בעיתונים מובילים באיראן, ותקף בחריפות את מהלכיו של הנשיא:

כיצד אפשר לשכוח שהעיקרון המוכרז של המפלגה והצבא הנאצי היה לטהר את אירופה מיהודים [ולאשר] את התאוריה הגזענית של הפאשיזם? הוא יכול לקרוא את הספר "מיין קמפף" של אדולף היטלר, או את הנאומים של גבלס והימלר. איך זה ייתכן כאשר יש ראיות רבות כל כך שאינן ניתנות לערעור לרצח היהודים במלחמת העולם השנייה? ובמקום זה לקבל [כאמת] נאומים שקריים של כמה אנשים? השואה אינה בדיה, כפי שרצח [הכורדים] על ידי צדאם [חוסייין] אינו בדיה, והרג פלסטינים ולבנונים בסברא ושתילה בידי הרוצח [אריאל] שרון אינו בדיה, והרג המוסלמים בבלקן [אינו בדיה] וכל מה שקורה בימים אלו באפגניסטן, בעיראק ובסודאן אינו בדיה [...] אתה [אחמדינז'אד] צריך לדאוג ממנהיגים נאו-נאצים באירופה השורפים בעת הזאת בתים של שחורים ופושטים על שכונות של מוסלמים מכיוון שמחר הם עשויים להניח מלכודת נוראית למוסלמים [שתהיה] כמו השואה!⁴³

41 "Iran Defends Holocaust Conference", *BBC News*, 11 December 2006, http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/6167695.stm/

42 המכתב המלא התפרסם בעיתון **אאפתאב**. קטעים ממנו התפרסמו במקורות האלה: "אנתקאד מוריס מעתמד אז אס'האראת מהמוד אהמדינז'אד", **אופק בינה**, 28 בינואר, 2006 [די 1384], 5; "נאמה אנתקאדאאמיו ראיס אנג'מני-י כלימאיני תהראן בה אהמדינז'אד", *BBC Persian*, http://www.bbc.com/persian/iran/story/2006/02/060210_mf_holocaust.shtml

השואה והכחשתה נותרו נושא לדיון לכל אורך תקופת נשיאותו של אחמדינז'אד, וגם במערכת הבחירות של 2009. בעימות בין המועמדים לנשיאות תקף מנהיג התנועה הרפורמיסטית מיר חוסיין מוסאווי את אחמדינז'אד על הכחשת השואה וטען שהיא משחירה את פני איראן בעולם ומרחיקה בעלות ברית.⁴⁴ הארון ישאיאאי עצמו המשיך לעסוק במחלוקת, ובשנת 2013 פרסם מאמר בעיתון האיראני הנפוץ שרק שכותרתו "מיתוס או מציאות" (אפסאנה יא ואקעית). כתב המאמר מזכיר שבניגוד לדבריו של אחמדינז'אד לא חסר מחקר על השואה או על הניצול שלה בידי הציונות. אולם בניגוד לדעת כמה אנשים באיראן ומחוצה לה, את השואה לא המציא הלובי היהודי באירופה או באמריקה, אלא היא תוכננה ובוצעה בידי הכוחות הפאשיסטיים ופלוגות המוות של היטלר, שמטרתם הייתה לטהר את אירופה מיהודים. הם גם לא בחלו בהריגת יהודים שהמירו את דתם, גם אם עשו זאת לפני דורות. ישאיאאי מסיים את המאמר בציון העובדה שבכל המסמכים שנמצאו לא היו הנאצים מוטרדים מהתנועה הציונית, מהקונגרס הציוני או מהצהרת בלפור, "כי הם השמידו את היהודים בגלל הגזע והאמונות הדתיות שלהם, ולא היה להם כלל אכפת מהפוליטיקה של היהודים".⁴⁵

מסקנות

ייצוגים היסטוריים אינם מוגבלים למלאכת היסטוריונים בלבד. קובצי מאמרים וספרים איראניים כמו אלו המוזכרים במאמר זה מיועדים לקהל הקוראים הרחב לא פחות, ואולי אף יותר, משהם מיועדים לקהילת הקוראים בקהילה המחקרית. נוסף על כך, מדינת ישראל משקיעה משאבים דרך קרנות ומשרדי ממשלה כדי להכתוב נרטיב שתפקידו להסביר את מדיניות הממשלה כלפי איראן ומדינות אחרות במזרח התיכון ולמקם אותה בתוך הקשר רחב של אסטרטגיה גאו-פוליטית. על פי הנרטיב הזה, היריבות עם איראן אינה רק מתיחות בין שתי מעצמות אזוריות ומאבק על השפעה, אלא עיקרה חילוף היהודים מרדיפה עתיקת יומין שרק התעצמה בעת החדשה, ובדרך זו גם הצלת העולם מגלגולה החדש של גרמניה הנאצית שהופיע כביכול באיראן. חלק מתהליך יצירת הנרטיב הזה היה שלילת ריבוי קולות שנשמעו וממשיכים להישמע באיראן, הצגת עמדת ישראל כ"קול הרשמי" היחיד של היהודים בעולם, והצגת הקולות האחרים כ"לא אותנטיים" ואפילו עוינים ליהדות ולישראל.⁴⁶

"Ahmadinejad Accused of Tainting Iran's Image in TV Debate", *CNN*, <http://www.cnn.com/2009/WORLD/meast/06/04/iran.election.debate/index.html> 44

הארון ישאיאאי, "אפסאנה יא ואקעית", שרק, 27 ביוני, 2013 [19 תיר, 1392]. 45

ראו, לדוגמה, התערוכה "לצאת מבלי לחזור: מחווה ליהודי ערב ואיראן", שהתקיימה במוזיאון ארץ ישראל, וניתוח ביקורתי של הנרטיבים המופיעים בו: ליאור שטרנפלד ומנשה ענזי, 46

בשנת 2020 איראן היא ביתה של הקהילה היהודית השנייה בגודלה במזרח התיכון (אחרי מדינת ישראל), מה שמעלה את הצורך לבחון את מצבם של יהודי איראן לא רק במילים שאמרו או כתבו אלא גם במעשים, ומעבר לתפקיד שיועד להם בשיח הדומיננטי בישראל – בכל יום מחליטים יהודי איראן להישאר באיראן ולא לעזבה לישראל או לארצות הברית, אף על פי שהם חופשיים לעשות כן.

היום, יותר מארבעים שנים לאחר המהפכה, אנו יודעים שלא הוקמו מחנות ריכוז ליהודים באיראן. אנו גם יודעים שהיהודים אינם מוגבלים בתנועתם באיראן או בעולם, אף שדובריה הרשמיים של מדינת ישראל עדיין מתייחסים לאיראן כאל "גרמניה של 1938".⁴⁷ באווירה זו סיפור שקרי שרקמה קבוצת גולים איראנים בקנדה על חיוב יהודים באיראן לעטות טלאי צהוב נהפך לחדשות ולעובדה ודאית בעיתונות הישראלית, ואף זכה לשורת תגובות וגינויים מכל שדרת המנהיגות הפוליטית.⁴⁸ כפי שמאמר זה ניסה להראות, יהודי איראן אינם מצויים במצב של תקייה. הם מדברים נגד עוולות, מנסים להיות שותפים ושומרים על עצמאות מחשבתית, הן מול הנהגת הרפובליקה האסלאמית הן מול מדינת ישראל והעולם היהודי. קצרה היריעה מלעסוק כאן בניסיונות שניסתה ישראל במאה הנוכחית "לחלצם" מאיראן, אולם תגובותיהם בכל המקרים היו זהות – הם מעוניינים להישאר יהודים ואיראנים מבלי לוותר על אף אחת מזיקותיהם.

לאחר כהונת אחמדינז'אד נבחר לנשיאות חסן רוחאני הפרגמטיסט, שנתמך בידי הרפורמיסטים. בתקופתו חוו היהודים באיראן שורה של הצלחות פוליטיות ותרבותיות. למשל, בדצמבר 2014 חנכה המדינה אנדרטה רשמית לזכר החללים היהודים במלחמת איראן-עיראק. כפי שצוין לעיל, המלחמה הייתה מרכיב עיקרי בגיבוש החוויה האיראנית הבתרמהפכנית, והכרה רשמית בחלקם ובפועלם של היהודים בחוויה הזאת מאפשרת להם להשתתף בסיפור הלאומי של הרפובליקה. נוסף על כך, סיאמכ מורה-סֶדֶק, המחוקק היהודי בפרלמנט, הצליח לגבש רוב ולהעביר הצעות חוק שהקהילה היהודית ביקשה להעביר כבר זמן רב. הצעות החוק נגעו לדיני ירושה והפסיקו את ההפליה לטובה של קרובי נפטר שהתאסלמו בעת חלוקת הירושה, כמו גם בתחום החינוך – והחוק כעת מאפשר לתלמידים יהודים בבתי ספר כלליים להיעדר מהלימודים בימי שבת. נוסף על כך, הנשיא רוחאני ושר החוץ מוחמד ג'וואד

⁴⁷ "במקרה של יהודי המזרח, חצי אמת גרועה משקר", הארץ, 23 באוקטובר, 2019, <http://www.aaetz.co.il/magazine/the-edge/premium-1.8019196>

⁴⁸ פיטר הירשברג, "בנימין נתניהו: השנה היא 1938 ואיראן היא גרמניה", הארץ, 13 בנובמבר, <http://www.aaetz.co.il/misc/1.1153613>, 2006

⁴⁸ אטילה שומפלבי, "טלאי צהוב באיראן – זרקור אדום לעולם", *Ynet*, 20 במאי, 2006, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3252864,00.html>

זריף עשו להם נוהג לברך את הקהילה היהודית האיראנית בחשבון הטוויטר הרשמי שלהם בראש השנה, ועשו כן כמעט בכל שנה מאז נבחר רוחאני ב־2013.⁴⁹ באחד מהדיונים ברשת החברתית עסק שר החוץ בעניין הכחשת השואה של הנשיא הקודם, וכתב: "איראן מעולם לא הכחישה את השואה. האדם שנתפס כמכחיש כבר לא פה."⁵⁰ מאמר זה ביקש להראות שהזירה הציבורית של יהודי איראן מתקיימת בתוך הנסיבות הפוליטיות והתרבותיות המאתגרות במיוחד שיצרה הקמת הרפובליקה האסלאמית. אולם, גם מתוך ההתמודדות עם האתגרים האלה אנו רואים שהקהילה היהודית באיראן אינה חסרת קול. הוגים וכותבים, גם אם אינם מייצגים בפירוש את רוב הקהילה, מציעים לנו בכל זאת דרכים להבין את עצם קיומה של קהילה יהודית באיראן, למרות הצגתה החד־ממדית של איראן מבחינת יחסיה עם ישראל, ובהקשר הרחב יותר הם מאפשרים לנו להבין אחרת את החברה האיראנית ואת יחסיה עם השלטון.

Hassan Rouhani (@HassanRouhani), "As the sun is about to set here in #Tehran I wish all Jews, especially Iranian Jews, a blessed Rosh Hashanah", Twitter, September 4, 2013, <http://twitter.com/hassanrouhani/status/375278962718412800?lang=en>; Hassan Rouhani (@HassanRouhani), "May our shared Abrahamic roots deepen respect & bring peace & mutual understanding. L'Shanah Tovah. #RoshHashanah", Twitter, September 13, 2015, <http://twitter.com/hassanrouhani/status/643067027389837312?lang=en>.¹² Javad Zarif (@JZarif), "Happy Rosh Hashanah", Twitter, September 4, 2013, <http://twitter.com/jzarif/status/375617854214660097?lang=en>

Javad Zarif (@JZarif), "@sfpelosi Iran never denied it. The man who was perceived to be denying it is now gone. Happy New Year", Twitter, September 5, 2013, <http://twitter.com/jzarif/status/375617854214660097?lang=en>

